

אירופה, ניצבו מכאן ואילך שני משטרים פוליטיים מנוגדים זה לזה אשר הטביעו את חותמם השונה בתחומי הפוליטיקה, התרבות והחברה. בחיפוש אחר קבלה והכרה בין-לאומית התאמצו האליטות הפוליטיות במזרח גרמניה ובמערבה להוכיח שהמדינה שלהם – והיא בלבד – מייצגת את גרמניה, אשר אין לה דבר מן המשותף עם הרייך השלישי. פרק זה בהיסטוריה הגרמנית ראוי עתה לבחינה מחדשת, וזאת על רקע הוויכוח על הזיכרון בימינו. בדברים שלהלן אתמקד במזרח גרמניה ובאופן שבו ניסתה ליצור תרבות זיכרון שתשרת את המאמץ האמור. בעיקר אראה, כי אבן הבוחן לצדקתה של תביעה זו התבססה בעיקר על הדיון באופיו של הנציונל-סוציאליזם ובעמדתה כלפי השואה.

יסודות תרבות הזיכרון במזרח גרמניה

כבר בשנים הראשונות שלאחר המלחמה נוצר פיצול בין שני חלקיה של גרמניה באופן קווי ההתפתחות הפוליטית והחברתית. על התפתחויות אלו השפיעו לא רק קונסטלציות פוליטיות פנימיות, אלא בעיקר אינטרסים ושיקולים של מעצמות הכיבוש. כך, למשל מילאו הדומיננטיות של הסובייטים, שיתוף הפעולה הכלכלי, והשתלבותן של מדינות מזרח אירופה בברית ההגנה הצבאית תפקיד מכריע באזור הכיבוש הסובייטי ומזרח גרמניה. התרבות הפוליטית במדינה המזרח גרמנית עמדה תחילה בסימן "עיצוב מחדש ברוח הדמוקרטיה והאנטי-פשיזם" ואחר כך בסימן הסוציאליזם. את התרבות הפוליטית הזאת התוותה המפלגה הקומוניסטית הגרמנית (KPD), ומ-1946 מפלגת האיחוד הסוציאליסטית של גרמניה (SED). מפלגות אלו נשענו בעיקר על זגם החברה הסובייטי, שבו התבססה מסכת הערכים על אידאלים קומוניסטיים ובמרכזם המאבק בין המעמדות. במקביל נוצר בידול מופנן מן "האימפריאליזם העולמי" ובעיקר מן החברה הקפיטליסטית במערב גרמניה.

ה-SED ביקשה ליצור בקרב האנשים שבהשפעתה תודעה היסטורית חדשה וזוהו מזרח גרמנית ייחודית הנבדלת מן הזוהו הגרמנית הישנה ומן הנטייה הפוליטית של אורחי מערב גרמניה. לשם כך התבססה ה-SED בעיקר על המסורת המהפכנית הגרמנית והתוותה חוט המקשר בין "המהפכה האזרחית המוקדמת" ומרד האיכרים בשנים 1524-1525 לבין הקמתה של מזרח גרמניה.⁵ מערכת החינוך, תקשורת ההמונים, התרבות והאמנות גויסו על מנת ללמד את אזרח מזרח גרמניה את "לקח ההיסטוריה". תפקיד חשוב במערך זה היה לחגיגות ההמונים לציון ימי השנה שונים. חגיגות אלה יצרו לא רק את המסגרת לחיזוקן של עמדות אידאולוגיות אלא שירתו לעתים קרובות גם את ביסוסן של מטרות קונקרטיות במדיניות הפנים והחוץ. במרכז החינוך הפוליטי והציבורי עמדו – במקביל ללימוד התורות של מרקס, אנגלס, לנין וסטלין עד שנת מותו ב-1953 – ההוקרה וההפצה של מורשת "גיבורי מעמד הפועלים הגרמני" ובמיוחד מורשתם של מתנגדי הפשיזם. גם גיבורי ההיסטוריה הסובייטית – המהפכה הסוציאליסטית הגדולה של 1917 ו"המלחמה הפטריטית הגדולה" נגד גרמניה הפשיסטית – זכו למקום חשוב בתקשורת, בספרות היפה, באמנות ובקולנוע. לצד הדגשת הבסיס האידאולוגי המשותף של מזרח גרמניה וברית המועצות הועמדה "שורת האבות המייסדים" המשותפת כסמל להפניית העורף ללאומנות הגרמנית ולנציגיה המובהקים.

היחס כלפי המשטר הנאצי היה ללא ספק עמוד תווך מרכזי בתרבות הזיכרון המזרח גרמנית. בהתאם לכך נקבעו ביומן הפוליטי של המדינה המזרח גרמנית ימי הזיכרון הממלכתיים האלה: ב-9 במאי "יום השחרור", ביום ראשון ה-2 בספטמבר יום הזיכרון הלאומי לקרבנות הפשיזם וב-1 בספטמבר 1939 – תחילתה של מלחמת העולם השנייה – יום השלום העולמי. כבר בעשרים השנים הראשונות לחקמתה של מזרח גרמניה נחנכו יותר מ-4000 אתרי הנצחה ומצבות זיכרון חדשים לזכר קרבנות משטרו של היטלר ולמתנגדי הפשיזם. כמו כן ניסתה האליטה הפוליטית החדשה למחוק כל זכר ל"מרכיבים ריאקציוניים בהיסטוריה הגרמנית". היא הסבה שמות של רחובות ומקומות

⁵ מרד האיכרים של 1524 התפשט בכל דרום גרמניה, עקב התמררות האיכרים על שינויים במיסוי ובחלוקת היבול שהטילו בעלי השררה הפאודאליים. עד 1525 זוכה המרד באכזריות רבה איזורי דרום גרמניה.

מלחמת העולם השנייה והשוואה בתרבות הזיכרון של מזרח גרמניה¹

אנגליקה טים

מלחמת העולם השנייה אמנם הסתיימה כבר לפני יותר משישים שנה, אך הדיון הציבורי בגרמניה בשאלת האשמה והאחריות הלאומית, ובנושא הקרבנות ומבצעי הפשעים, עדיין לא הגיע אל קצו. הספרות והאמנות, הקולנוע, הטלוויזיה והעיתונות מנסים לשווק את אירועי היובל ביעילות וביסודיות גרמנית כדי שלא להניח להתעניינות הציבורית לגווע. והוא עדיין נוכח גם בשיח הפוליטי. כך, למשל, ב-8 במאי 2005 ציינו הבונדסטאג והבונדסראט באופן רשמי את המאורעות ברייך השלישי ואת זכר קרבנות משטר האימה הנציונל-סוציאליסטי. בהזדמנות זו נשאו פוליטיקאים מכל המפלגות את דבריהם והדגישו את האחריות ההיסטורית של הגרמנים – "לא קיים קו סיום", הדגיש נשיא המדינה הורסט קוהלר.²

אך בו בזמן ישנם גם דגשים חדשים בשיח "התקינות הפוליטית" של גרמניה המאוחדת. נושאים שעד עתה היו בגדר טאבו מקבלים ביטוי, והמאורעות במהלך המלחמה כמו הקרב על סטלינגרד וההפצצות של בעלות הברית, כמו גם הבריחה והגירוש של אוכלוסייה גרמנית אזרחית מן הטריטוריות במזרח, זוכים לסיקור נרחב יותר. ביוגרפיות של היטלר ועדויות מן התקופה זוכים גם הם להצלחה. יותר מחמישה מיליון גרמנים צפו בסרט "השקיעה" (Untergang) (Der) אשר מתאר את עשרת הימים האחרונים של היטלר בבונקר בברלין. הרומן של גינתר גראס, "בהילוך של סרט", אשר עוסק בהטבעתה של אוניית הפליטים "וילהלם גוסטלוף" על ידי צוללת סובייטית הפך לרב-מכר. גם יצירתו המונומנטלית של ההיסטוריון יורג פרידריך ממינכן, "השריפה" (Der Brand), נקראה על ידי רבים. ביצירה זאת מתוארת המלחמה האווירית של בעלות הברית כ"מאבק בין האוכלוסייה הגרמנית האזרחית חסרת ההגנה לבין הפצצה המשמידה כל תרבות ואות חיים".³ שישה עשורים לאחר סיום המלחמה, מאיימת אפוא חוויית הסבל הקולקטיבית של הגרמנים להגדיר מחדש את הדגשים ששלטו עד עתה בתרבות הזיכרון של מלחמת העולם. מול שער ברנדנבורג, לא רחוק מן המקום שבו נחנך ב-10 במאי 2005 אתר הנצחה ליהודי אירופה שנרצחו, שיחקו שחקנים חובבנים דמויות של פליטים וחיילים גרמנים בשובם מן הקרב. והוויכוח על האתר להנצחת הגרמנים שגורשו ממזרח אירופה לקראת סופה של המלחמה, עדיין מתנהל. ראש הממשלה ראה לנכון להעניק מעמד שווה לשני ההיבטים של הזיכרון הקולקטיבי – אשמה גרמנית וסבל גרמני – ובכך לעשות צדק עם העם הגרמני: "אנו מקוננים על כל קרבנותיה של גרמניה – על קרבנות האלימות שמקורה בגרמניה ועל קרבנות האלימות אשר כוונה נגדה".⁴

קריסתה של המדינה הנאצית מציינת את סיומו של פרק אפל בהיסטוריה הגרמנית והאירופית. אולם קריסה זו יצרה גם הזדמנות להתחלה חדשה. "שעת האפס" המוזכרת לרוב כרגע סיום המלחמה ותחילתו של פרק "חדש", טמנה בחובה אפשרות להקמתה של גרמניה דמוקרטית על חורבות "הרייך בן אלף השנה". אך עד מהרה האפילו המלחמה הקרה והסכסוך בין מזרח למערב על התפתחותה של גרמניה לאחר המלחמה, והכיבוש על ידי בעלות הברית הוביל לפיצולה. ב-1949 הוקמה הרפובליקה הגרמנית הפדרלית (מערב גרמניה) וחודשים אחדים אחר כך הוקמה הרפובליקה הגרמנית הדמוקרטית (מזרח גרמניה). וכך משני צדדי של "מסך הברזל", אשר עתיד היה לפצל את

¹ במקור: *Zweiter Weltkrieg und Schoah in der Erinnerungskultur der DDR* (תרגום: לינה ברוך)

² Uta Martensen, "Es gibt keinen Schlußstrich", *Das Parlament*, May 17, 2005, 1.

³ Dietmar Süß, "Erinnerungen an den Luftkrieg in Deutschland und Großbritannien", *ApuZ*

18/19 (2005), 20.

⁴ Horst Köhler, "Wir trauern um alle Opfer", *Rede des Bundespräsidenten*, June 21, 2005.

ציבוריים, והורתה להשמיד לוחות ומצבות זיכרון לחללי מלחמת העולם הראשונה או לעצבם מחדש. כמו כן הוצאו סמלי המיליטריזם הגרמני-פרוסי והוחלפו בסמלי התקווה או בסמלי נציגיה של גרמניה "האחרת". כך, למשל, הוחלפו בהפגנות שמותיהם של רחובות אשר עד 1945 נקראו על שם אוטו פון ביסמארק, מייסד הרייך הגרמני השני (1871) ויוזם החקיקה האנטי-סוציאליסטית, בשמותיהם של אוגוסט בבל או וילהלם ליבקנט. עם זאת, ראוי לציין כי מסוף שנות השבעים הביאו תחושת הביטחון הגובר וההכרה הבין-לאומית במזרח גרמניה לשינויים בתרבות הזיכרון, והראייה הצרה של "המסורות החיוביות" בהיסטוריה הגרמנית הורתבה. כך למשל ב-1980 הוחזרה האנדרטה לזכר המלך הפרוסי פרידריך השני לשדרות אונטר דן לינדן במרכז ברלין. ב-1983 ציינה מזרח גרמניה לא רק את שנת המאה למותו של קרל מרקס אלא גם את יום הולדתו ה-500 של מרטין לותר, ובמעמד זה זכו חייו ופעילותו של הרפורמטור להוקרה בתקשורת. ב-1985 יצאה לאור בפעם הראשונה ביוגרפיה מקיפה של ביסמארק. נושאים הקשורים למשטר הנאצי אשר היו עד כה בגדר טאבו או זכו להתייחסות שולית בלבד, כמו קשר הקצינים נגד היטלר ב-20 ביולי 1944, זכו להכרה ציבורית.

תמורות בתרבות הזיכרון של מלחמת העולם השנייה

להתמודדות הרעיונית עם מלחמת העולם השנייה ועם הדיקטטורה הנציונל-סוציאליסטית היו היבטים אידיאולוגיים והיבטים פוליטיים-פרגמטיים. בתחילה שימשה התמודדות זו בעיקר מתן לגיטימציה למזרח גרמניה כמדינה הגרמנית "האחרת" אשר למדה את לקחי העבר הנאצי. מעבר לכך היה צורך לבסס ולהצדיק את שלטונה בפועל של האליטה הקומוניסטית החדשה. את הקשרים הידידותיים עם ברית המועצות הסבירו על רקע התכנית החברתית ומדיניות החוץ המשותפות, ובייחוד בשל השחרור של העם הגרמני על ידי כוחות הצבא האדום. בו בזמן הופנה המבט גם כלפי המערב. גרמניה המזרחית ראתה את עצמה כאנטי-תזה לפדרציה המערב גרמנית, שבה לא מעט פעילים נאצים נידונו לעונשים קלים בלבד או שולבו מחדש ובמהירות בתחום המשרות הציבוריות. הטענה כי המדינה המזרח גרמנית מגלמת את גרמניה "הטובה יותר" התבססה בין השאר על הדוגמאות של נס-מריה גלובה או תאודור אוברלנדר, בירורקטים נאצים אשר שירתו בפדרציה במשרות מדיניות בכירות. ההתייחסות ללקחי העבר הגרמני הקרוב שימשה גם אמצעי חשוב בגיוס אוכלוסיית מזרח גרמניה ל"מאבק נגד האימפריאליזם" ול"בינין המולדת הסוציאליסטית".

במזרח גרמניה שימשה "ההתגברות על העבר" בסיס לתיאור של הפשיזם כ"דיקטטורה הטרוריסטית הגלויה של המרכיבים הריאקציוניים, שוביניסטים ואימפריאליסטים ביותר של ההון הכספי".⁷ בדרך זו טוּיחה ייחודיותו של הנציונל-סוציאליזם הגרמני כמעט לגמרי. מתוך התיאורים שהובנו לתוך התאוריה של המאבק המעמדי אפשר היה להסיק שהמשטר הנאצי תפס את התנועה הקומוניסטית העולמית ואת האיחוד הסובייטי כאויב העיקרי וניסה להשמידו על מנת להחזיר לאחור את גלגלי ההיסטוריה.⁸ התבוסה הגרמנית במלחמת העולם השנייה תוארה כ"חוקתיות היסטורית"⁹ ברורה מאליה מכיוון שהפשיזם של היטלר היה חייב להיות מובס על ידי המעוז הסוציאליסטי הבין-לאומי הראשון. מתוך השוואת הכתבות הראשיות של העיתון היומי של ה-SED "גרמניה החדשה" (Neues Deutschland) ושל הנאומים של פוליטיקאים מזרח גרמנים במעמד

יום השנה ה-20, 30 ו-40 לסיום המלחמה ניכרת ההמשכיות בהערכת המצב. יושב ראש מועצת השרים של מזרח גרמניה, וילי שטוף, קבע בנאומו ב-1965: "ב-8 במאי 1945 נקבעה התבוסה הסופית של האימפריאליזם הגרמני. בכך הגיעה ההיסטוריה של גרמניה לנקודת מפנה".¹⁰ ב-1975 הסביר אריך הונקר כי הבסת הפשיזם הייתה "תפנית היסטורית חדה" המוכיחה כי מהפכת אוקטובר תנכה עידן חדש.¹¹ עשר שנים לאחר מכן הדגיש הורסט סינדרמן, נשיא הפרלמנט (פולקסקאמר) של מזרח גרמניה, כי הניצחון של הצבא הסובייטי על גרמניה הפשיסטית "לימד את כל מתנגדי הקומוניזם ואת המתכחשים למדינה הסובייטית את הלקח ההיסטורי שהבסת הסוציאליזם בלתי אפשרית מכיוון שהוא מגלם את ההתקדמות ההיסטורית של האנושות".¹²

בתפישותיהם ובהצהרותיהם של הפוליטיקאים המזרח גרמנים הצטייר השלטון הנאצי בדרך כלל ככוח כובש שממנו שוחרר העם הגרמני על ידי הצבא האדום ובעלי בריתו. אנדרטאות כמו הגלעד לזכר החללים הסובייטיים בברלין-טרפטוב, המוזיאון הצבאי הסובייטי בברלין-קרלסבורג או המוזיאון בזלוב, 20 קילומטר ממזרח לברלין, הדגישו באופן חד-צדדי את תפקידו של הצבא הסובייטי בכיבוש ברלין ובשחרור גרמניה. כמעט בכל הערים והקהילות נקראו רחובות וכיכרות על שם של גיבורים מהצבא האדום. עקרון מנחה חשוב בעיצוב החיים החברתיים באזור הכיבוש הסובייטי ובמזרח גרמניה הצעירה הייתה הכרזתה של המפלגה הדמוקרטית של גרמניה (KPD) ב-11 ביוני 1945. בהכרזה זאת הכירה ה-KPD באחריותו של העם הגרמני למלחמה ולהרס וקראה ל"הקמת משטר אנטי-פשיסטי דמוקרטי במסגרת רפובליקה פרלמנטרית-דמוקרטית שיש בה זכויות דמוקרטיות וחופש לעם".¹³ במקביל ניסחה המפלגה תכנית מעשית בת עשר נקודות, ובה בין השאר הציבה את הדרשה ל"הכרה בחובת הפיזיו על העוללות שבוצעו בעמים אחרים תחת שלטונו של היטלר".¹⁴ כמו כן הוחלט ליישם במלואן את העקרונות שנוסחו על ידי בעלות הברית בוועידת פוטסדאם בקיץ 1945 - דנציפיציה, דמוקרטיזציה, דמיליטריזציה, דצנטרליזציה וכן את תשלום הפיצויים לכוחות הניצחון.¹⁵

הכרזתה של המפלגה הקומוניסטית הגרמנית והשינויים הפוליטיים והחברתיים בשנים הראשונות לאחר המלחמה, אשר נקבעו תחילה בעיקר על ידי גורמים חיצוניים, הודגשו בהיסטוריוגרפיה של מזרח גרמניה כפריצת דרך אנטי-פשיסטית ודמוקרטית וכתחילתו של עידן חדש. מדענים ועיתונאים התייחסו ל-8 במאי 1945 כ"שעת האפס" וכתבו על "חשבון הנפש עם הפשיזם והמיליטריזם" במדינה המזרח גרמנית.¹⁶ בעיני ה-KPD וה-SED היה האימפריאליזם

¹⁰ "DDR hat dem deutschen Namen in aller Welt wieder zu Achtung und Ansehen verholfen", Rede des Vorsitzenden des Ministerrates der DDR, Willi Stoph, auf dem Festakt aus Anlaß des 20. Jahrestages der Befreiung des deutschen Volkes vom Hitlerfaschismus", *Neues Deutschland*, May 8, 1965, 3.

¹¹ "DDR fest auf dem Weg des Sozialismus, Ansprache von Erich Honecker", *Neues Deutschland*, May 8, 1975, 3.

¹² "Im Kampf für den Frieden als treuer Verbündeter an der Seite der Sowjetunion, Festansprache von Horst Sindermann", *Neues Deutschland*, May 9, 1985, 3.

¹³ "Aufruf des Zentralkomitees der Kommunistischen Partei Deutschlands an das deutsche Volk zum Aufbau eines antifaschistisch-demokratischen Deutschlands (11. Juni 1945)", *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955*, Christoph Kleßmann (ed.), Bonn 1986, 413.

שם, 414.

¹⁵ Wolfgang Benz, *Potsdam 1945: Besatzungsherrschaft und Neuaufbau im Vier-Zonen-Deutschland*, München 1992.

¹⁶ "Die antifaschistische Umwälzung, der Kampf gegen die Teilung Deutschlands und die Entwicklung der DDR von 1945 bis 1949", Rolf Badstübner (ed.), *Deutsche Geschichte* 9, Berlin (GDR) 1989, 338.

⁶ עוז עזריה, סמלים מדיניים בפריסתה של אידיאולוגיה המדינה המזרח-גרמנית בחיים הציבוריים 1945-1980, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1987, 146. אוגוסט בבל (1840-1913) ווילהלם ליבקנט (1828-1900) היו ממימקי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית (SPD).

⁷ הגדרה של "פשיזם" על פי גאורג דימיטרוף ראו: *Wörterbuch der Geschichte*, Berlin 1984, 290. גם: Joachim Streissand, *Deutsche Geschichte in einem Band*, Berlin 1980, 197.

⁸ Joachim Herrmann, et al., *Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln*, Berlin 1988, 351.

⁹ Streissand, *Deutsche Geschichte*, 222.

הגרמני האחראי העיקרי לציונל-סוציאליזם כלומר התעשיינים הגדולים, היונקרים ואנשי הצבא. ההפקעה של רכושם וביטול כוחם, וכן טיהור מערכת המשפט, הביוורקטיה, הכלכלה ומוסדות החינוך מעסקני המפלגה הנאצית נתפסו כעקירת שורשי הנאציזם והשוביניזם. הטלת האחריות הבלעדית על אנשי ההון הגדול והצבא התפרשה כבקשת סליחה כוללת של העם המזרח גרמני, גם אם עמדתו כלפי הנאציזם לא הייתה שונה למעשה מעמדת הגרמנים מערבה לנהרות האלבה והוורר.

מחקרים היסטוריים רבים מאשרים, כי באזור הכיבוש הסובייטי נאכפו הדנציפיקציה המוסדית והטיהור האישי, בעיקר בתחום המשרות הציבוריות, באופן עקבי יותר מאשר באזורי הכיבוש המערביים. לעומת זאת, לקו החקירה וההערכה של המעורבות והאחריות הנאצית של אזרחי מזרח גרמניה בהטיה. במסגרת תהליך הדנציפיקציה, במקרים לא מעטים, הייתה ההשתייכות המעמדית קריטריון חשוב יותר מההתנהלות האישית בגרמניה הפשיסטית. לכן לא זכתה בתחילה התנגדותם של מעמד האצולה ומעמד הקצונה לשעבר לתשומת לב, מעמדות הביניים זוהו בדרך כלל עם תומכי הנציונל-סוציאליזם, ואילו מעמד הפועלים זכה מראש לתהילה על פעילותו האנטי-פשיסטית. העובדה שרבים מראשי ה-SED נרדפו על ידי הנאצים, נכלאו במחנות ריכוז או הוגלו בכוח, נוצלה על מנת למנוע ביקורת על משרותיהם במפלגה ובמנגנון השלטוני. כמו כן שימשה עובדה זו הוכחה לכך שמזרח גרמניה איננה בשום פנים ואופן יורשתו של הרייך השלישי ולכן לא ניתן להטיל עליה את האחריות לפשעיו. פעם אחר פעם הודגש כי מזרח גרמניה תמשיך את מסורת ההתנגדות הקומוניסטית. לא מפליא אם כן שהיבטים חשובים של ההתנגדות האנטי-פשיסטית נדחקו לשולי הדיון על הרייך השלישי, ולעתים קרובות הוצגו לוחמי המחתרת "כלא יותר מסקיצה, כמעט כבעלי תלבושת אחידה".¹⁷

לעומת זאת הקומוניסטים, שהנהגתם מצאה מקלט במוסקבה, התקבלו בשובם כגיבורים לאומיים. הם היו הדור הראשון של מנהיגים פוליטיים במזרח גרמניה אשר ייצגו את הקשר האמתי בין אנטי-פשיזם גרמני, לבין ברית המועצות ככוח משחרר וכבעלת בריתה של מזרח גרמניה. אולם כבר בתחילת שנות החמישים נחשדו מתנגדי הפשיזם אשר שבו למזרח גרמניה מגלות במערב או תמכו בסוציאליזם בעל אופי גרמני פרטיקולרי, בשיתוף פעולה עם האויב האימפריאליסטי. ובמקרים רבים הובילו "מבצעי הטיהור" הרבים של ה-SED לגירוש מן המפלגה, לפיטורים ממקום העבודה, לביטול תוארי כבוד ואותות הצטיינות, ואפילו למאסר והעמדה לדיון. כבר ב-1958 הכריזה הוועדה של מתנגדי הפשיזם המזרח גרמנים שהתואר "לוחם מחתרת" יינתן רק למי שמקבל את הנהגתה של מפלגת הפועלים, מגן על אחדות המפלגה ועושה את כל שביכולתו לבניין הסוציאליזם.¹⁸ בסוף העשור הראשון להקמת מזרח גרמניה החלה תקופה חדשה בכל הקשור לדיון על עוולות המשטר הנאצי. ומספר שנים לפני שנפתח אתר ההנצחה המערב גרמני בדכאו ב-1965, חנכה הנהגת מזרח גרמניה את אתרי ההנצחה האלה: בוכנוולד (1958), ראונסברוק (1959) וסאקסנהאוזן (1961). ב-1961 ניסחה מזרח גרמניה את התקנון לאתרי ההנצחה והזיכרון הלאומיים – קו מנחה להקניית תמונה היסטורית שהתבססה על הסימביוזה בין מדינה סוציאליסטית למורשת אנטי פשיסטית. מעתה נחשבו מחנות הריכוז לשעבר ל"אתרים מרכזיים שמטרתם להפיץ את תפיסתה העצמית של מזרח גרמניה כמדינה אנטי-פשיסטית".¹⁹ מדי שנה נשאו באתרים אלה נאומים של "הנוער הגרמני

החופשי" ונערכו טקסי השבעה של חיילים בצבא העם הלאומי. כמעט כל נער ונערה ביקרו במהלך לימודיהם לפחות פעם אחת במחנה ריכוז לשעבר, או נחשפו למאורעות התקופה הנאצית במסגרת האירועים לחניכת הנוער. הדור הצעיר למד אפוא על ההשמדה של מיליוני בני אדם בשמה של גרמניה לא רק בשיעורי ההיסטוריה או בתקשורת, אלא גם באמצעות ביקורי החובה באתרי ההנצחה ומפיהם של עדי התקופה. כך, למשל, מחנה בוכנוולד, השוכן בקרבת ויימאר, אשר סימל במידה רבה את האלימות והאכזריות של המשטר הנאצי כלפי מתנגדיו הפוליטיים, בייחוד הקומוניסטים. כאן יוחדה ההנצחה לארנסט תלמאן, יושב ראש ה-KPD אשר נרצח ב-1944, ואילו אסירים יהודים, צוענים, הומוסקסואלים ונרדפים אחרים זכו למקום שולי בתמונת ההיסטוריה הרשמית. אתר האתראה של בוכנוולד אשר עוצב על ידי פריץ קרמר, אחד האמנים החשובים של מזרח גרמניה, הפך סמל לסבלם והתנגדותם של האסירים בכל מחנות הריכוז. "הנדר של בוכנוולד", שלפיו נשבעו האסירים המשוחררים להפסיק את מאבקם רק כאשר יושמד הנאציזם "ואחרון האשמים יועמד לדין בפני כל העמים", הפך לעקרונ מנחה בתרבות הפוליטית של מזרח גרמניה.²⁰

מקום השואה בתרבות הפוליטית של מזרח גרמניה

עמדתה של האליטה הפוליטית במזרח גרמניה בשאלת האנטישמיות ורדיפת היהודים תחת המשטר הנציונל-סוציאליסטי, ובשאלות קונקרטיות כגון פיצויים של ניצולי השואה, הייתה קשורה באופן ישיר לעמדתה כלפי הנציונל-סוציאליזם ויישומן של המטרות החברתיות והפוליטיות החדשות. עמדה זו התבססה בעיקר על דמוסי חשיבה קומוניסטיים אשר במסגרתם הסבירו הן את הפשיזם והן את שגאת היהודים. משום כך בספר "היסטוריה גרמנית בכרך אחד", שיצא לאור בהוצאה הגרמנית למדעים במזרח ברלין, נכתבו הדברים הבאים: "הבעיה היהודית והאנטישמיות הן תופעות שאינן מבודדות מן החיים החברתיים, ולכן גם שאלת הגזע היא בסופו של דבר שאלה חברתית, שאלה של המאבק בין המעמדות. מכאן שההיסטוריה של האנטישמיות בגרמניה של המאה העשרים נובעת מן ההיסטוריה של האימפריאליזם. את סיבת האסון אשר הנחית הפשיזם על יהודי גרמניה ואירופה כולה, אין לחפש בחזונו המטרופ של מנהיג נאצי אחד. זאת מכיוון ששגאת היהודים, רדיפתם וגורלם האכזר של שישה מליון יהודים במחנות הריכוז שירתו מטרה ברורה מאוד במסגרת הטרור הפשיסטי".²¹ כאשר נספרו קרבנות מלחמת העולם השנייה נכללו בדרך כלל הקרבנות היהודים במספר המתים של הארץ הנדונה.²² אושוויץ לא נחשבה סמל או מילה נרדפת לרצח היהודים אלא ביטוי לרצח עם שנעשה על ידי הפשיסטים.

בארבעת עשורי קיומה של מזרח גרמניה עבר זיכרון השואה בתרבות הפוליטית תמורות רבות, ובהן ניתן להצביע על תקופות בעלות דגשים שונים. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה תפסו רדיפות היהודים מקום מרכזי בדיון הציבורי על אודות התקופה הנאצית. שנים אלו היו קשורות ל"בעיית הפיצויים" והמאבק באנטישמיות הישנה והחדשה. עם שחרורם ממחנות הריכוז או מן הגלות, לא מעט יהודים אשר שבו לחלקה המזרחי של גרמניה פעלו ב"ארגונים לקרבנות הפשיזם" (OdF), ב"איחוד הקרבנות של המשטר הנאצי" (VVN) או במפלגות וארגונים פוליטיים אשר נוסדו ב-1945. בתחילה התמקדו בהכרה של הנרדפים על רקע גועני לקרבנות הפשיזם ובחשבתו של רכוש שעבר "ארזציה". באזור הכיבוש הסובייטי ובעידודו של המנהל הצבאי, היו אותם אנשים אשר התקוממו נגד משטרו של היטלר, ראשונים לזכות בתמיכה סוציאלית, גם בגלל שנחשבו בעלי ברית טבעיים של הכובש הסובייטי. לכן ב-25 ביוני 1945 החליט הוועד העליון של "ארגונים לקרבנות הפשיזם" שרק אותם שהתנגדו באופן פעיל למשטרו של היטלר ונשארו נאמנים לנטייתם האנטי-

²⁰ "הנדר של בוכנוולד" מצוטט במלואו ב: Ulrike Puvogel (ed.), *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus. Eine Dokumentation*, Bonn 1989, 779.

²¹ Straisand, *Deutsche Geschichte*, 206.

²² שם, 221.

¹⁷ Helmut Meier, "Geschichtsbewußtsein und historische Identität in der DDR. Versuch einer kritischen Bilanz", *Hefte zur DDR-Geschichte* 31, Berlin 1996, 38.

¹⁸ Eve Rosenhaft, "The Uses of Remembrance: The Legacy of the Communist Resistance in the German Democratic Republic", *Germans Against Nazism. Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich. Essays in Honour of Peter Hoffmann*, Francis Nicosia and Lawrence D.R. Stoke (eds.), 1990, 383.

¹⁹ Anette Leo, "Als antifaschistischer Staat nicht betroffen? Die DDR und der Holocaust", *Deutschland Israel und der Holocaust. Zur Gegenwartsbedeutung der Vergangenheit*, Bernd Faulenbach and Helmuth Schütte (eds.), Essen 1998, 102.

פשיסטית יזכרו כ"קרבנות הפשיזם". "יהודים, בני תערובת, חוקרי התניץ, חיילים סרבנים, משתמטים או עריקים לשעבר של הוורמכט ומתנגדים סבילים של הנאציזם" לא ייכללו ברשימת קרבנות הפשיזם.²³ החלטה זאת של הוועד העליון אשר התעלמה מן הייחודיות והחיקה של הרדיפות על רקע גזעני ודתי שונתה בעקבות מחאות קשות בפסגה הארצית הראשונה של ועדי "הארגונים לקרבנות הפשיזם", שהתקיימה באוקטובר 1945, בלייפציג. בסיומו של הדיון על "עמדתנו כלפי קרבנות חוקי נירנברג" סיכם היינץ ברנדט ראש מחלקת התרבות של הוועד העליון של "הארגונים" ואמר: "היהודים הם הקרבנות האמתיים של חוקי נירנברג וכמובן גם קרבנותיו של הפשיזם".²⁴

בקרב המנהיגות הפוליטית של מזרח גרמניה היה דווקא הקומוניסט הלא יהודי פאול מרקר פעיל למען האינטרסים של ניצולי השואה. ב-1945 בעודו בגלות במקסיקו הדגיש את אחריותם של הגרמנים כלפי היהודים, ולאחר ששב מן הגלות פעל בעקביות למען קבלת אחריות זו. ב-1947 דרש מרקר מן הוועד העליון של "הארגונים לקרבנות השואה" לנסח הצעות לפיצויים של הנרדפים על רקע גזעני ופוליטי. במסגרת תפקידו כחבר בוועד המרכזי של ה-SED קרא פעם אחר פעם לדון בבעיה זו. במאי 1948 פנה מרקר במכתב לאחד מיושבי הראש של ה-SED וילהלם פיק, ודרש את השבתו החלקית של הרכוש היהודי "הרכוש שחייבים לחזירו כולל את רכושן של הקהילות היהודיות, מיטלטלון ומקרקעין של אנשים יהודים פרטיים, כל עוד הם חיים באזור הכיבוש [המזרחי], חוץ מאותם נכסים אשר הולאמו. "בנוסף לכך, על נכסי החון שעדיין נמצאים בבעלותם הבלתי חוקית של נאצים או "אלמנטים ריאקציונרים אחרים", לעבור ל"ניהול על ידי אפטרופוס". לגבי רכוש שהולאם הציע מרקר את הנוסחה הבאה: "שקלול אפשרי של הנוק יידון בהסדר חוקי מאוחר יותר".²⁵ גם בציבור התנהל דיון בשאלה האם זכאים אנשים פרטיים להשבת נכסי החון אשר הופקעו מהם בתקופה שבין ה-30 בינואר 1933 וה-8 במאי 1945, על רקע דת, גזע, השקפת עולם או אופוזיציה פוליטית לנציגונל-סוציאליזם. לאו צוקרמן, ראש המחלקה לפוליטיקה ארצית בוועד המרכזי של ה-SED ולאחר מכן מזכירו של הנשיא הראשון של מזרח גרמניה, וילהלם פיק, כתב ב-27 באפריל 1948 בשבועון "וולטבוהה" (במת העולם) כך: "לא ניתן כבר להטיל ספק בשאלה הבסיסית בדבר זכאותם של היהודים לפיצוי. מי ששולל זכאות זו מזדהה עם עוולות הנאצים והוא בעל אידאולוגיה של פושע מלחמה או פעיל נאצי".²⁶

כבר לפני הקמת מזרח גרמניה גברו ב-SED הקולות אשר ראו בהשבתו של רכוש יהודי פרטי שהופקע על ידי הנאצים כ"שיקום של הקפיטליזם" ולכן תמכו בהלאמתו. ואכן "החוראה לביסוס המעמד החוקי של מי שהוכרו כנרדפי הנאצים" מה-5 באוקטובר 1949 הגבילה את אמצעי הפיצוי לתמיכה סוציאלית בלבד של הנרדפים. פיצויים על רכוש יהודי שהופקע על ידי הנאצים לא אוזכר כלל. הקהילות היהודיות שנחשבו לקהילות דתיות ותו לא קיבלו בחזרה את רכושם על סמך פקודה מספר 82 של המנהל הצבאי הסובייטי מה-29 לאפריל 1948. אך למרות זאת הועברו נכסי מקרקעין רבים לבעלות הקהילה המקומית או הולאמו.

ברם, עם תחילת המלחמה הקרה והקמתן של שתי המדינות הגרמניות ב-1949 השתנה האקלים הפוליטי. תהליכי הסטליניזציה שהחלו קודם לכן צברו עכשיו תאוצה רבה. ה-SED שלטה במנגנון המדינה, במערכת המשפט ובכלכלה, ובמקום "הסדר האנטי פשיסטי-דמוקרטי" שהוכרו, עמלו עכשיו על הקמתו של סוציאליזם על פי הדוגמה הסובייטית. וכך בין שנת 1949 ועד מותו במרץ 1953 יזם סטלין משפטי ראוה נגד מנהיגים קומוניסטיים באלבניה, הונגריה וצ'כוסלובקיה. מטרתו הייתה לחנך את בעלי בריתו למשמעת ולהכשיל כל ניסיון של התפתחות עצמאית, מצומצמת ככל

שתהיה. בעוד שמשפטי הראווה הראשונים עמדו בסימן אנטי-טיטואיסטי, הואשמו הנאשמים במשפט סלנסקי בפראג ב-1952 ובמשפט הרופאים במוסקבה ב-1953 בלאומיות בורגנית, בקוסמופוליטיות, בשיתוף פעולה עם המודיעין האימפריאליסטי ובאדהדה לציונות. תוצאות משפטי הראווה הורגשו גם במזרח גרמניה, הייתה זאת דוגמה לכך שמגמות אנטישמיות שהיו תחילה תופעות לוואי של הוויכוחים הפוליטיים הפכו לעתים לגורם מרכזי.

בעקבות התביעה האנטי-פשיסטית של מייסדי מזרח גרמניה, שאכיפתה היסודית של מדיניות הדנציפיקציה ניכרה בה לעין יותר מבאזורים המערביים, האמינו יהודים רבים שבחלקה המזרחי של גרמניה, התחדשותה של האנטישמיות היא בלתי אפשרית. אך המאורעות שהחלו מתחילת שנות החמישים ועד מותו של סטלין במרץ 1953, עוררו פחדים ישנים וחדשים. בחלטה של הוועד המרכזי של ה-SED בדבר "הלקחים מן המשפט נגד קונויטו של סלנסקי" נאמר בין השאר שיש להעריך את משפטי פראג כהצלחה וכי "הם תואמים באופן מלא את האינטרסים הלאומיים של העם הגרמני".²⁷ "גורמים [...] אשר מקורם אינו במעמד הפועלים או שמעולם לא היה להם קשר עם מעמד זה" אחראים לחזירה של "גורמים אמריקניים" לתנועה הקומוניסטית. פאול מרקר גונה כ"נתינה של אוליגרכיית החון של ארה"ב, אשר דרש פיצוי על רכוש יהודי רק על מנת לאפשר את חזירת החון של ארה"ב לגרמניה".²⁸ וכך לא רק בעיתונים של ה-SED אלא גם בשבועון של ה-VVN "המעשה" (Die Tat) היה אפשר לקרוא על כך ש"נכסי החון שנצברו בגניבה אינם מושא פיצויים", ועל כן יש לדחות "כל ניסיון לזוהת סוכנים ובעלי ממון ציוניים כקרבנות יהודיים".²⁹

"גל הטיהורים" השני של ה-SED ושל מנגנון המדינה בוצע באמצעות בדיקה מחודשת של חברי מפלגה יהודיים, פיטורים של אזרחים יהודיים ממשורות ציבוריות ולעתים קרובות גם באמצעות מאסר. יותר מ-400 יהודים עזבו ברבעון הראשון של 1953 את מזרח גרמניה, ועברו להתגורר בעיקר במערב גרמניה ובהם היו גם נשיא איחוד הקהילות היהודיות במזרח גרמניה וחבר הפרלמנט יוליוס מאיר ושישה ראשי קהילות נוספים. האישיות הבכירה ביותר שהייתה קרובן הרדיפות במזרח גרמניה בצל משפטי סלנסקי היה פאול מרקר, אשר ב-1950 גורש מן ה-SED וב-1952 נגזרו עליו במשפט חשאי שמונה שנות מאסר. מרקר היה במאסר עד לאחר מותו של סטלין והוא שוחרר רק ב-1956. בשנים הבאות פחת הדיון הציבורי שבתן את נושא השמדת היהודים בידי הנאצים, את האנטישמיות הישנה והחדשה ואת שאלת הפיצויים. ה"איחוד של נרדפי המשטר הנאצי" שהיו בו פעילים יהודים רבים, התפורר ב-1953 ובמקומו הוקמה "הוועדה של לוחמי המחתרת האנטי-פשיסטים". הנהגת ה-SED השתלטה באופן בלעדי וסופי על השיח ההיסטורי והעניקה להתנגדות הקומוניסטית מעמד של מסורת יחידה. מעתה במרכז יום הזיכרון הממלכתי ב-9 בנובמבר עמדה רק מהפכת נובמבר 1918. ובאירועי יום הזיכרון השנתיים של הקהילות היהודיות לציון "ליל הבדולח" לא השתתפו נציגים מטעם המדינה או הציבור.

הסופר ארנולד צוויג, ששב להתגורר במזרח גרמניה לאחר שהיגר אליה בחזרה מפלשתינה, קובל בהקדמה לספרו "חלף באש" על כך שבאתר ההנצחה בבוכוולד אין לאסון אשר פקד את היהודים כמעט זכר. וכך כתב: "בין 21 העמים אשר התאספו על האטרסברג על מנת לקשור לנצח את זכרם של הגיבורים והקדושים המעונים עם הקריאה למאבק נגד החזרה לברבריות, היה חסר הדגל עם סמל המגן דוד עתיק היומין. דגל זה היה מסמל את הקרבנות היהודים של הטרור הפשיסטי. כאן, בספר זה, הוא מונף לצד הדגל האדום".³⁰ בדברי ביקורת אלו רמז המחבר על סממנים חברתיים או על שלילת עובדות פוליטיות על ידי המשטר. כך או כך הם היו יוצאי דופן. עם זאת התנגדה הנהגת ה-SED דרך קבע להאשמות בגין אנטישמיות. היא הדגישה כי אפליה גזעית או דתית אסורים על פי

²⁷ "Die Lehren aus dem Prozeß gegen das Verschwörertum Slansky", *Einheit* 8.2 (1953), 203.

²⁸ שם, 207.

²⁹ Fritz Beyling, "Lehren, die uns eine Lektion bedeuten. Zum Beschluß des Zentralkomitees der SED über die Ergebnisse des Slansky-Prozesses", *Die Tat*, January 10, 1953, 2.

³⁰ Arnold Zweig, *Im Feuer vergangen*, Berlin 1960, 9.

²³ Landesarchiv Berlin, Rep. 118, Nr. 615.

²⁴ "Protokoll der Landeskonferenz der Ausschüsse der 'Opfer des Faschismus' am 27.28.

Oktober 1945 in Leipzig", VVN-Archiv, 202. (SAPMO-BArch) DY 30/IV 2027/31.

²⁵ Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin.

²⁶ Leo Zuckermann, "Restitution und Wiedergutmachung", *Die Weltbühne*, 3.17 (1948), 431.

חוק במזרח גרמניה, ובמקרים של השחתת בתי עלמין יהודים וכתובות אנטישמיות הועמדו האשמים לדין. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה ניהלו במקרים כאלה קבוצות אינטרסים מטעם קרבתות הפשיזם כמו ה-VVN או ה-OdF וגם מפלגות פוליטיות דיון ציבורי ודרשו פעולה נחרצת מצד הממשלה. אך לאחר תחילת המלחמה הקרה והקמת שתי המדינות הגרמניות הגיבו ההנהגה הפוליטית והציבור במזרח גרמניה רק לתופעות אנטישמיות במערב גרמניה. ביטויים של אנטישמיות ושנאת זרים או הפצת רעיונות ימניים קיצוניים במזרח גרמניה עצמה לא זוהו כסימנים המנוגדים למטרות החברתיות המוצהרות, והם הושתקו או הוצגו כתוצאה של השפעה זרה.

לאחר שנים שהדחקה בהן האחריות הגרמנית לשואה, החלה במזרח גרמניה בשנים 1960-1961 "תקופת הדיון הפוליטי בשואה [...]", בזמן שהתפרסמו בו לראשונה מסמכים ועדויות היסטוריים.³¹ על רקע משפט אייכמן בירושלים והשלכותיו הופיעו במזרח גרמניה כמה וכמה פרסומים שדנו בהשמדת היהודים על ידי הפשיזם. מטרתם המרכזית הייתה להצביע על אכזריות הפשיזם ולהציג את מזרח גרמניה כמדינה, אשר בניגוד למערב גרמניה, התגברה באופן סופי על עברה הנאצי. תשומת לב רבה לסוגיה זאת הקדישה בעיקר הוועדה לאיחוד גרמניה. היא פרסמה סדרה של עלונים על הקשר גלובקה - אייכמן, וניסתה להוכיח את הימצאותן של "עקבות דם" הקושרות ישירות בין היטלר ואדנאואר: "במקום שבו הגנרלים של היטלר, שופטיו, הדיפלומטים והאינדולוגים שלו אווזים בשרביט, שם מיושמת שוב מדיניותו של היטלר".³² "מדינת בון - מדינת הס.ס" הוא שמו של פרק בספרו של היינץ קונרד שנקרא "רוצח היהודים אייכמן - לא מקרה של העבר", אשר פורסם ב-1961.³³ מחקר זה כולל מסמכים רבים ועדויות רבות, ובהם בין השאר עדותו של ניצול מגטו טרוזינשטאט.

בפתיחה הרשמית של אתר ההנצחה סאקסנהאוזן ליד אורנינבורג ב-1961 נמנע ולטר אולברייכט בנאומו מלכבד את זכרם של האסירים היהודים של מחנה הריכוז. במקום זאת ניצל אולברייכט הזדמנות זו על מנת לתקוף את הממשלה בבון. הוא ציטט את פרקליט המדינה הישראלי גדעון האוזנר ותמך בדבריו "שהסכם הפיצויים בין בון לישראל אינו מוחק ואינו יכול למחוק את הפשעים של הפשיזם הגרמני נגד העם היהודי". כאשר הזכיר את החובה המוסרית והכספית לפיצויים של גרמניה המזרחית השתמש אולברייכט בטענה הנפוצה כי במזרח גרמניה נעקרו הנאציזם והמיליטריזם מן השורש ובכך מילאה מזרח גרמניה ככל האפשר את חובת "הפיצויים".³⁴

לאחר בנייתה של חומת ברלין באוגוסט 1961 קיבלה במיוחד הנהגת ה-SED בברכה את הטענה שבגרמניה המערבית הדיון על העבר הנציונל-סוציאליסטי התנהל בהססנות ובחוסר עקביות. לאוכלוסיה המזרח גרמנית הוצגה תמונה "חומה" של המדינה המערב גרמנית על מנת לחזק את ההסתהיגות מן "הפרדציה הרפובליקנית הניאו-נאצית" וכדי להקים "גדר ביטחון אנטי-פשיסטית". עיתונים יומיים, שבועונים וירחונים ניצלו את לכידתו של אייכמן והעמדתו לדין בירושלים על מנת לדון באופן מעמיק בשני היבטיו של הדיון - משפט אייכמן ו"גדר הביטחון". אך למרות הראייה ההיסטורית הצרה של השואה בקרב ההנהגה המזרח גרמנית, למרות מדיניות הפנים והחוץ הנוקשה שנאכפה בעקביות, ולמרות הניסיונות ליצור גבולות מול המדינה המערב גרמנית, יצר משפט אייכמן שבר בשיח הפוליטי במזרח גרמניה ובפעילות האקדמית והעיתונאית הקשורה לנושא רדיפת היהודים על ידי הנאצים.

³¹ Olaf Groehler, "Der Holocaust in der Geschichtsschreibung der DDR", *Zweierlei Bewältigung. Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten*, Ulrich Herbert and Olaf Groehler (eds.), Hamburg 1992, 42.

³² Ausschuss für Deutsche Einheit, *Neue Beweise für Globkes Verbrechen gegen die Juden*, Berlin 1960, 4.

³³ Heinz Kühnrich, *Judenmörder Eichmann. Kein Fall der Vergangenheit*, Berlin 1996, 107.

³⁴ Bundesarchiv, SAPMO-BArch, DY 30/J IV 2/2/759.

ההכרה הבין-לאומית במזרח גרמניה ב-1969 וקבלתן של שתי המדינות הגרמניות לאו"ם הובילו לשינויים נוספים בהשקפה ההיסטורית. בתקופה שבפדרציה המערב גרמנית תחקר הדור של שנת 1968 את הוריו על עברם ומידע תקשורת חדר יותר ויותר גם למזרח גרמניה; ובתקופה שבה נציגים דיפלומטים ממערב אירופה, ארה"ב וקנדה גילו עניין במציאות ממזרח לנהרות האלבה והוורה, ניסתה הנהגת ה-SED במודע, יותר מבעבר, לנצל את הנושא היהודי לצורכי מדיניות הפנים והחוץ שלה. ברם, על אף שמאז תחילת שנות השישים הופיעו במזרח גרמניה פרסומים אקדמיים ואקדמיים למחצה שדנו ברדיפת היהודים על ידי הנציונל-סוציאליסטים, נשארה ההנצחה של ליל הבדולח עד 1978 - שנת הארבעים לפוגרום - תלויה בדרך כלל בקהילות היהודיות. כך, למשל, התרכזה העיתונות בדברי הוקרה למהפכת נובמבר 1918 ואירועים לציון ליל הבדולח אוזכרו רק בשוליים. רק ב-1978 שלח ראש הממשלה אריך הונקר לראשונה לאיחוד הקהילות היהודיות איגרת לרגל מאורעות נובמבר. במחוזות רבים של מזרח גרמניה אורגנו אירועי אזכרה ובהם נכחו נציגים מטעם המדינה, המפלגה וארגונים חברתיים. המוזיאון להיסטוריה גרמנית הציג תערוכות על רדיפת היהודים בבית הכנסת ברייקשטרסה שבברלין המזרחית ובאתר ההנצחה סאקסנהאוזן.

ב-1988 ניצלה הנהגת מזרח גרמניה במיוחד את יום השנה לציון ליל הפוגרום ב-1938 כדי לחזק את יוקרתה הבין-לאומית ולהדגיש את עקרונותיה האנטי-פשיסטים. באוגוסט 1987 הכין המשרד הממשלתי לענייני דתות עבור הוועד המרכזי של ה- "תכנית לארגון אירועי יום הזיכרון לרגל יובל שנת החמישים של ליל הפוגרום ב-9 בנובמבר 1938". בתכנית נאמר למשל כי "חשוב לספק מענה לעניין הבין-לאומי הגובר בקרב חוגים יהודים וגורמים פוליטיים זרים בחיים היהודים במזרח גרמניה".³⁵ ההחלטה על "קרון בית הכנסת החדש - מרכז יודאיקה" שנועד לשמש אתר הנצחה לקרבנות פשעי הנאצים ומרכז מחקר להיסטוריה של יהודי גרמניה, והנחת אבן הפינה להקמתו מחדש של בית הכנסת החדש באורנינבורג שטרסה בברלין על ידי אריך הונקר, זכו להערכה בין-לאומית. ב-1988 דיווחו אמצעי התקשורת במזרח גרמניה בפירוט על ההכנות לאירועי נובמבר אשר נועדו מעתה לציון פחות את יום השנה השבעים של מהפכת נובמבר ויותר את יום ה-9 בנובמבר 1938. מאמרים רבים דנו בהיסטוריה ובמסורת היהודית ולזמן מה התעוררה הציפייה שהדיון המחודש בעבר הגרמני וביחסים בין יהודים לגרמנים יתנהל יותר מבעבר בצורה יסודית ואפקטיבית. אך כפי שניסיון העבר מראה, הניסיון להתמודד עם ההיסטוריה באמצעות "מערכה" היה מועד לכישלון. המאמרים הרבים וחוות הדעת הרבות אשר הציפו את התקשורת הביאו למעשה לתוצאה ההפוכה: גילויי אנטישמיות ישנה וחדשה קיבלו לעיתים קרובות ויותר מבעבר ביטוי פומבי בחיקף נרחב.

באוקטובר 1988 ביקר נשיא הקונגרס היהודי העולמי, אדגר מיילס ברונפמן, במזרח גרמניה. בראש מסקנותיו מן הביקור, אשר התקבלו על ידי הלשכה המדינית של ה-SED עמדה סוגיית העמקתו של הדיאלוג הפוליטי. לעומת זאת אישרה נקודה מספר ארבע את הרקע הכלכלי לשיתוף הפעולה המיוחד: "יש לנצל את יכולת ההשפעה של הקונגרס היהודי העולמי לטובת הנורמליזציה ביחסי מזרח גרמניה וארה"ב, וכן לתת העדפה ראשונית או תנאים דומים למוצרי הייצוא של מזרח גרמניה בארה"ב".³⁶ חשוב להעיר כי בתכנה המזרח גרמנית התפתחו בסוף שנות השמונים שתי מגמות בנוגע לנושא היהודי. מצד אחד, הדור הצעיר אשר גדל במזרח גרמניה, ידע מעט מאוד על יהדות ומסורת יהודית. דור זה עסק בשאלה זו רק בהקשריה ההיסטוריים, ובספרי הלימוד כמעט לא דנו בהקשרים אלה. מוצאם היהודי של אמנים, מדענים, פוליטיקאים או עיתונאים צוין לעתים רחוקות בלבד. עובדה זו לא הייתה בעלת חשיבות בחברה הסוציאליסטית שהצהירה על שוויון בין חבריה. אך בקרב הציבור התעורר גם הצורך - שתנוך בין השאר על ידי התקשורת המערבית או פעילותם של נציגים זרים - במידע על ההיסטוריה הגרמנית אשר לא בא על סיפוקו. היעילות של קבוצות עבודה כמו "כנסייה ויהדות", המניעים של "מבצע אות כפרה" או פעילותם של אנשי מוניטין בעלי עניין בהיסטוריה לא יכלו למלא את החסר. האם ניתן לפיכך להגדיר את אופייה של האזכרה

³⁵ Bundesarchiv, Abteilungen Potsdam (BArchP) DO 4, 1049.

³⁶ DO 4,1341. Bundesarchiv, Anlage Nr. 2 zum Protokoll Nr. 43 vom 25. Okt. 1988, BArchP

יחד עם זאת, השואה לא הושתקה אף פעם במזרח גרמניה. בספרי הלימוד קראו הילדים על "תורת הגזע" הפשיסטית אשר "יוונה בעיקר נגד היהודים והעמים הסלאביים".³⁹ הם שמעו בשיעור ההיסטוריה על פסגת ואנוה, על העוולות של מחנות הריכוז ועל "הפתרון הסופי" של שישה מיליון הקרבנות היהודים.⁴⁰ גם בתחום התרבותי הייתה השואה נוכחת. סרטים רבים של ה-DEFA ("חברת המניות הגרמנית לסרטים") כמו "כוכבים", "פרופסור ממלוך", "נישואים בצל", "הרוצחים הם בינינו", ואחר כך "יעקב השקרן", "התמונות של העד שאטמן" ו"בוהמיה, הגורל שלי" עסקו בגורלם של יהודים ברייך השלישי. יומנה של אנה פרנק (שהפך לסרט ב-1959) יצא לאור במספר במהדורות, ובעקבותיה הופיעה גם ספרות זיכרונות ענפה.⁴¹ מצד שני העדויות הספרותיות המעטות יחסית טבעו בים של פרסומים שעסקו במחותרת הקומוניסטית ובסבלותיו וניצחונותיו של העם הסובייטי. ואולם למרות התיאורים האמפתיים של רדיפות היהודים והשוואה בשנים הראשונות, לא התפתח דיון כללי על האנטישמיות ברייך השלישי ובחיסוריה הגרמנית בכלל. תחום עיסוק זה נשאר נחלתם של קומץ אקדמאים ושל חוגים אינטלקטואליים מצומצמים בלבד. בפרופגנדה של ההמונים שלטה הבשורה: כן, היה זה נורא ומביש, אך לא אנחנו, לא האנשים בטרטוריה שלנו, אתראים לשואה, אלא האחרים – האימפריאליזם והמיליטריזם הגרמנים, אלו שנציגיהם בפדרציה המערב גרמנית.

השלכות רעיוניות ארוכות - טווח של חלוקת גרמניה

"המפנה" במזרח גרמניה בסתיו 1989 ונפילתה של חומת ברלין ב-9 בנובמבר 1989 שינו את פני המפה הפוליטית של גרמניה ואירופה. ב-3 באוקטובר 1990 חדלה מזרח גרמניה להתקיים בעקבות הצטרפותה לפדרציה המערב גרמנית. אך האם נותרו במדינה המזרח גרמנית התמונות, תבניות המחשבה וההשקפות שהוטמעו בה במשך עשרות שנים? האם האנטי-פשיזם הכפוי הותיר עקבות בגרמניה המאוחדת?

בניסיון לחשיב על שאלה זו אנו נתקלים בנתונים סותרים. בתחילת שנות התשעים, מיד לאחר האיחוד מחדש ותחייתה של הלאומיות הגרמנית נמנו תקריות רבות של אנטישמיות ושנאת זרים במדינות החדשות והישנות של הפדרציה. דוגמאות לכך הן ההצתה של מקלטים לפליטים ברוסטוק המזרח גרמנית, מותה של משפחה תורכית במולן המערב גרמנית, הריסתו של צרף יהודי באתר ההצתה של מחנה הריכוז סאקסנהאוזן וחילול קברים יהודים רבים. 15 שנים לאחר איחוד שתי המדינות הגרמניות עדיין קיימות במערב ובמזרח זהויות נפרדות. במשך יותר מארבעה עשורים היו אזרחי הפדרציה ומזרח גרמניה נתונים לתהליכי חינוך וסוציאליזציה שונים, ונרטיבים היסטוריים מנוגדים השפיעו על התנהגותם וחשיבתם. הראייה הביקורתית של הרייך השלישי ושל מלחמת העולם השנייה מילאה כאן תפקיד חשוב שכן שתי החברות פיתחו נקודות התייחסות שונות בניסיון ה"התמודדות" עם העבר הנאצי. מחקר שנערך ב-1997 מאשר את החשפה הממושכת של ההשקפות ההיסטוריות השונות: כאשר נשאלו תושביהם של המדינות החדשות והישנות בפדרציה, אם קיים מאורע חשוב במיוחד בחיסוריה הגרמנית ואיזה מאורע, אם אכן הוא קיים, הם היו מגדירים ככזה, ציינו 52% מהנשאלים המערב גרמנים, ורק 4% מהמזרח גרמנים, את הנציונל-סוציאליזם או היטלר. 36% מאזרחי מזרח גרמניה לשעבר לעומת 23% מאזרחי מערב גרמניה ציינו את מלחמת העולם השנייה. 17% מן המזרח גרמנים ו-6% מן המערב גרמנים האמינו כי גרמניה פתחה במלחמה. הנשאלים העריכו אפילו את הרקע הבין-לאומי למלחמה ואת סופה באופן שונה. בעוד שרוב המזרח

הפוליטית לרגל יובל שנת החמישים של ליל הפוגרום כמגמה חדשה בעמדה הרשמית של מזרח גרמניה כלפי ההיסטוריה היהודית ויחסי יהודים-גרמנים; בתשובה לשאלה זו יש להתחשב במספר גורמים. ראשית, ייתכן שבעקבות סקנדל ביטבורג ב-1985³⁷ קיוותה הנהגת ה-SED לזכות בתמיכתם של יהודים חשובים בעולם ובכך לשפר את תדמיתה. כיוון שהנחות זרים על קברי הס.ס לא הייתה בגדר אפשרות במזרח גרמניה הסיקו גורמים רשמיים במדינה זו שניתן לנצל ביקורת על ממשלת בון לתמיכה ב"מזרח גרמניה האנטי-פשיסטית". גורם נוסף היה אולי רצונו של אריך הונקר להתקבל כאורח בבית הלבן וציפיותו כי הזמנה כזאת תושג בעזרת הקונגרס היהודי העולמי ותוביל לשיפור יחסי הסתר עם ארה"ב.

מצד שני, נאמו של הונקר לפני הפרלמנט של מזרח גרמניה ב-9 בנובמבר 1988 מאשר כי עמדותיה של הנהגת מזרח גרמניה לא השתנו כלל. ראש הממשלה המכהן גם כמוזכר הכללי של ה-SED הסביר: "בתי הכנסת העולים באש היו קריאה למצפונם של אנשים ועמים. מטרת הפשעים שבוצעו באותו לילה לא הייתה אחרת מאשר ללמד את כל האנטי-פשיסטים לקח ולאיים על כל המתנגדים באמצעות הברבריות העומדת בפתח ובמלחמת כיבוש ובכך להשאירם במצב משתק של כניעה".³⁸ לאירועים במזרח גרמניה הוזמנו – וזה היה חידוש – בפעם הראשונה גם נציגים של מדינת ישראל: יוסף בורג, שר הפנים ושר הדתות לשעבר, ויצחק ערד, מנכ"ל מוזיאון יד ושם ואישים ישראלים אחרים שהגיעו לברלין. הם ניהלו דיונים עם נציגים של ממשלת מזרח גרמניה, בין השאר עם השר לענייני דתות. אך עמדתה של מזרח גרמניה כלפי ישראל השתנתה רק מעט, ובנושאים המכריעים והטעונים ביותר נותרו העמדות המנוגדות ביחס לעימות במזרח התיכון ושאלת הפיצויים. מזרח גרמניה המשיכה לדחות את תביעות הפיצויים של ישראל מאז 1951-1952 בטענה שהן אינן מוצדקות ולא הייתה מוכנה אפילו להתחיל לדון בהן. הסיבות הפוליטיות והכלכליות היו נעוצות במדיניותו של סטלין מיד לאחר המלחמה כלפי גרמניה והמזרח התיכון כמו גם בפיצויים הגבוהים ששילמה מזרח גרמניה לברית המועצות ולפולין. לכך נוספו אחר כך גם התחזקותה של ה-SED במלחמה הקרה והתפתחותה הפוליטית, חברתית וכלכלית של מזרח גרמניה בהנהגתה, ששללה השבת רכוש פרטי, פיצויים חומריים לאנשים פרטיים ותמיכה בארגונים יהודים במדינות מערביות. הטענה החוזרת הייתה, שבניגוד להסכם לוקסמבורג ב-1952, שבו הוחלט כי על מערב גרמניה להעביר תשלומים לישראל ולוועידה על תביעות יהודיות חומריות כנגד גרמניה, סיפקה מזרח גרמניה את ה"פיצויים האמתיים" באמצעות חיסול שורשיה החברתיים והאידיאולוגיים של האנטישמיות. עמדה זאת לא הייתה נחלתם של עסקני המפלגה בלבד אלא התקבלה על ידי רוב הציבור במזרח גרמניה כפתרון נוח. עמדות אלה התחזקו בעקבות תמיכתם באחד מהצדדים בעימות הערבי-ישראלי. מזרח גרמניה ניסתה גם בעזרת כמה ממדינות ערב לבטל את דוקטרינת האלשטיין המערב גרמנית ובכך לזכות בהכרה בין-לאומית.

לסיכום, ניתן לומר שזיכרון השואה במזרח גרמניה לא התבסס על טענת הייחודיות והחד-פעמיות שלה. השואה לא עמדה בשום תקופה במוקד הדיון בעבר הנאצי, וכמעט לא התנהל דיון בשאלה מדוע האנטישמיות ברייך השלישי זכתה להצלחה כזאת ולהפגמה בקרב האוכלוסייה. ההיררכיה שהבדילה בין לוחמי המחתרת לבין הקרבנות, ושנועדה להעניק לגיטימציה להנהגה הפוליטית, לא הרבתה לכלול את היהודים במלאכת הזיכרון. בעקבות התזה המרקסיסטית שלפיה ניתן לעקור את שורשי האנטישמיות באמצעות מהפכה חברתית ובעקבות השלמתו המוצלחת של תהליך זה במזרח גרמניה, נחשבה בעיית ההתמודדות עם העבר הנאצי, כבר בתקופה מוקדמת יחסית, כפתורה. עובדה זו הקשתה על ההתמודדות עם תופעות של אנטישמיות ישנה וחדשה.

³⁹ Lehrbuch für Geschichte der 9. Klasse der Oberschule, Berlin 1961.

⁴⁰ Deutschland von 1939 bis 1945. Lehrbuch der Deutschen Geschichte, Berlin 1969, 193.

⁴¹ ניתן לציין את הדוגמאות הבאות: Martin Riesenburger, Das Licht verlöschte nicht, Berlin, 1960; Peter Edel, Die Bilder des Zeugen Schattmann, Berlin 1972; idem, Wenn es ans Leben geht, Berlin 1979.

³⁷ כסימן לפיוס הניחו במאי 1985 נשיא ארה"ב רונלד רייגן וקנצלר גרמניה הלמוט קוהל זרים ופרחים בבית עלמין שבו היו בין השאר גם קברים של קיני ס.ס.

³⁸ Association of Jewish Communities in the GDR, Beware lest the nightmare recur. Remembrance of the Nazi Pogrom in the Night of 9 November 1938, Berlin (GDR) 1989, 10.

השקפות שונות באו לידי ביטוי גם בסטיו 2003 כאשר הפוליטיקה והעיתונות בגרמניה עסקו בהודעתו הפומבית של חבר הבונדסטאג מטעם המפלגה הנוצרית-דמוקרטית בהסן, מרטין הוהמן, ולפיה יש להתייחס אל היהודים כאל "עם פושע" (Tätervolk) בגלל תפקידו במהפכה הבולשביקית. הטענות האנטישמיות הבוטות של הוהמן נתמכו על ידי 40% מן המערב גרמנים ו-28% מן המזרח גרמנים,⁴⁹ אך אין להתעלם מרגשות סולידריות אזוריים. בהתחשב בעמדה האנטי-פשיסטית המוצהרת של מזרח גרמניה ובארבעה עשורים של "חינוך אנטי-פשיסטי לעם" התמונות הללו מבישות והמספרים התואמים גבוהים באופן מבהיל. המגמה השלילית ממשיכה להתחזק, ובייחוד הנוער נמשך אחר רעיונות ימניים קיצוניים.⁵⁰

הפתיחות של מספר לא קטן של מזרח גרמנים לתנועות וסיסמאות הדוגלות בלאומנות, שנאת זרים ואנטישמיות קשורה ללא ספק לכישלון האנטי-פשיזם הרשמי והכפוי במזרח גרמניה. העיסוק הסלקטיבי בהיסטוריה והידע המוגבל על הרייך השלישי הובילו בסופו של דבר לדיון היסטורי דל. הדברים אמורים במיוחד בדורות שנולדו לאחר 1945 שעבורם היה האנטי-פשיזם הנוקשה של ה-SED גורם להתמעטותם של מוקדי הזדהות. אנטי-פשיזם זה לא יכול היה לשאוב מן המפלגה דהף דמוקרטית וערכי בעל אוריינטציה לעתיד. תהליך האיחוד קבע במידה רבה את דפוסי ההתנהגות והזיכרון ונראה שהוביל לא מעט מזרח גרמנים לאובדן זהות ודחייה חברתית, ובעיקר לאבטלה גבוהה ואי-דאגות באשר לעתידם בתבלי הארץ השונים. תגובות שטחיות של הימין או סיסמאות לאומניות התקבלו ומתקבלות בשני חלקי גרמניה יותר ויותר, דבר המוביל לשבירתם של תחומים שנחשבו טאבו בתרבות הפוליטית, וייתכן שכוח המשיכה שלהם במזרח מתעצם בשל עימותים בין-דוריים.

לסיכום, יש לציין שהפרשנות וההסבר הנפוצים הקושרים את עמדתם של אזרחי מזרח גרמניה כלפי מלחמת העולם השנייה והשוואה ל"אנטי-פשיזם כפוי", מאירים את המציאות הרעיונית העכשווית באופן חלקי בלבד. בנוסף לכך יש לזכור כי מדיניות האנטי-פשיזם במזרח גרמניה לא הוכרזה על ידי נציגי האליטה הפוליטית בלבד, אלא תאמה גם את רצונן של קבוצות נרחבות באוכלוסייה שאחרי 1945 ביקשו להקים מסגרת חברתית חדשה. שתי הרמות, האינטרסים של "חצר המלכות" הפוליטי וזרמים דמוקרטיים עממיים, ממשיכות כנראה להתקיים גם בגרמניה המאוחדת והן משפיעות על המציאות הגרמנית בדרגות שונות עד היום.

המדינה המערב גרמנית, בניגוד למזרח גרמניה, העבירה בדרך כלל את הדיון על העבר הקרוב לבירור באמצעות תהליכים דמוקרטיים. אלה החלו, כמובן, יחסית מאוחר – יותר משני עשורים לאחר סיום המלחמה – והם עדיין נמשכים. הדיון העכשווי על ההיסטוריה הגרמנית ועל השקפות היסטוריות שונות מצריך אפוא ללא ספק ראייה ביקורתית של הרייך השלישי, של ההתפתחויות לאחר המלחמה ושל תהליכים אינטלקטואליים שונים המתקיימים בחיי הרוח של גרמניה. אפשר לעצור מגמות של לאומנות, שנאת זרים ואנטישמיות באמצעים פוליטיים ממוקדים "מלמעלה" ובפעולות דמוקרטיות אמיצות "מלמטה". אולם מגמות אלה, אם לא נפעל נגדן באופן מושכל, יכולות להשפיע על התרבות הפוליטית באופן שלילי.

⁴⁸ Working Papers Jennifer Golub, *Current German Attitudes toward Jews and other Minorities. on Contemporary Anti-Semitism*, New York 1994.

⁴⁹ "הארץ", 19 באפריל 2004, 3.

⁵⁰ על פי משאל של משרד התרבות של מדינת סאקסן משנת 1999 שייכו עצמם 16% מבני הנוער ל"ימין הקיצוני".

גרמנים תפסו את ברית המועצות והצבא האדום כאחראים לניצחון על גרמניה של היטלר, הדגישו המערב גרמנים את תקיפתן של ארציהם ובריטניה ככוחות הניצחון האמיתיים.⁴² הבחנה נוספת קשורה בעמדה העכשווית בנושא מלחמה ושלוש או בתחום היחסים הבין-לאומיים – גיוסם של כוחות צבא. באפריל 2002 הצהירו 46% מהנשאלים המערב גרמנים ורק 36% מהמזרח גרמנים כי ייתכן שיש להשתמש באמצעים צבאיים על מנת לחזק את היציבות הבין-לאומית.⁴³ בתחילת 2003 שוב הפגינו אלפי אנשים מדי יום שני וקראו לשמירת השלום מול כנסיית ניקולאי בעיר לייפציג שבסאקסן. בעיר זו החל "המפנה" הפוליטי עם הפגנות יום השני בספטמבר 1989.

משאלים אחרים מאשרים כי אחוז גבוה יחסית של מזרח גרמנים אינם מבינים את העקרונות הדמוקרטיים. בעוד שב-2002 רק 15% מהמערב גרמנים האמינו כי "מנהיגים חזקים יכולים להועיל למדינה יותר מאשר דיונים וחוקים", היו 24% מאזרחי מזרח גרמניה לשעבר בדעה זו.⁴⁴ ואכן, מפלגות הימין הקיצוני שעמדו בבחירות לבונדסטאג ולפרלמנטים של מדינות הפדרציה – המפלגה הלאומית דמוקרטית של גרמניה (NPD), איחוד העם הגרמני (DVU) והרפובליקנים – היו כולם תוצר של הרפובליקה הגרמנית "הישנה" ונוסדו בה בין אמצע שנות השישים לאמצע שנות השמונים. אך מפלגות אלה זכו לאחר 1990 בתמיכה רבה יחסית במדינות הפדרציה "החדשות", ולאחר הבחירות בסאקסן-אנהלט ב-1989 ובסאקסן ובברנדנבורג ב-2004 ישבו בפרלמנטים של מדינות פדרציה אלה. שנאת הזרים נפוצה במיוחד בקרב צעירים מזרח גרמנים.⁴⁵ את סיבת נטייתם של תושבי המדינות החדשות בפדרציה אפשר למצוא ללא ספק בסוציאליזציה של מרבית האוכלוסייה במזרח גרמניה. כמו כן יש להתחשב בהתפתחויות שחלו מאז תהליך האיחוד, ובהשלכות של המהפכה התקשורתית שהחלה בשנות התשעים. לא מעט מאזרחי מזרח גרמניה לשעבר "נחתו" – לפחות מבחינת ההבנה ההיסטורית שלהם – במערב גרמניה. הזרז הצעיר כבר התחנך בעיקר בגרמניה המאוחדת ומשתמש בדרך כלל באמצעי התקשורת האלקטרוניים ובמיוחד באינטרנט.

מעניין לציין, שבכמה משאלים שנערכו מיד לאחר נפילת החומה הגיעו למסקנה המשותפת שהמזרח גרמנים אנטישמים פחות ומוכנים יותר לקבל את האחריות לפשעי הנאצים. מחקר של הוועדה היהודית אמריקנית (AJC) מצא לדוגמה ב-1990, כלומר מיד לאחר קריסתה של מזרח גרמניה, ש-65% מן המערב גרמנים ו-44% מן המזרח גרמנים האמינו שהגיעה העת לשים קץ לעיסוק בשואה. ש-45% מן המערב גרמנים לעומת 20% מן המזרח גרמנים האמינו שהיהודים מנצלים את השואה לצורכיהם. 57% מן המערב גרמנים ו-40% מן המזרח גרמנים דחו את אחריותם המיוחדת של הגרמנים כלפי מדינת ישראל.⁴⁶ שאלות תואמות אשר ניתנו בסוף 1991 על ידי מכון אמניד בבילפלד⁴⁷ ושוב על ידי ה-AJC ב-1994,⁴⁸ הניבו תוצאות דומות.

⁴² Elisabeth Noelle-Neumann and Renate Köcherk (eds.), *Allensbach Jahrbuch der Demoskopie 1993-1997*, München 1997, 522.

⁴³ Emnid Poll, 19-20 April, 2002.

⁴⁴ אשר אריאן, דויד נתמיאס ודניאל שני, *מדד דמוקרטיה בישראל*, ירושלים 2003, 20.

⁴⁵ Modernization, and Meredith W. Watts, *Xenophobia in United Germany: Generations, Ideology*, New York 1997, 213-248.

⁴⁶ ראו גם: David A. Jodice, *United Germany and Jewish Concerns. Attitudes Toward Jews, Israel, and the Holocaust*, New York 1991.

⁴⁷ מדענים של מכון אמניד בבילפלד מצאו ש-43% מן המזרח גרמנים ורק 30% מן המערב גרמנים היו בדעה שלעם הגרמני "אחריות מיוחדת כלפי היהודים, גם אם הגרמנים של היום אינם אשמים ברדיפת היהודים בתקופת הנאצים". 25% מן המזרח גרמנים ו-46% של המערב גרמנים שללו את השאלה באופן כללי. דעות אנטישמיות קדומות מצא מכון אמניד בקרב 4% של הנשאלים ממדינות הפדרציה החדשות ובקרב 16% של המערב גרמנים. ראו: "Mehr verdrängt als bewältigt. Spiegel-Umfrage in der Bundesrepublik und in Israel über die Einstellung der Deutschen und der Juden zueinander", *Spiegel-Spezial 2* (1992), 61, 71.